

Лекція 10. Ісламська цивілізація

План

1. Витоки ісламської цивілізації.
2. Формування ісламської цивілізації.

1. Витоки ісламської цивілізації

Мислитель **А. Тойнбі** виділив двадцять одну розвинуту цивілізацію (зрештою, їх чисельність зведена до тринадцяти), серед яких, на думку дослідника, збереглися живими лише сім: західна, православна, індуїстська, далекосхідна, китайська, іранська та арабська. Серед системоутворюючих факторів цивілізаційності він вважає *релігію*, тож для нього очевидно, що *арабський світ* – це «**Ісламська цивілізація**», фундаментом якої є вчення пророка **Мухаммеда**.

А. Тойнбі переконаний в хибності тези, що Ісламська цивілізація почала свій відлік та існування одночасно із самим ісламом. Він певен: так само, як і християнство колись виникло і «увійшло в повну силу» в межах іншої (Елліністичної) цивілізації, так і мусульманська меншина конституювалася в іншо-цивілізаційному світі, в оточенні несторіанської, монофізитської та зороастрійської цивілізацій. Мали пройти століття, аби нова релігія – **іслам** – зуміла «удочерити» нову цивілізацію, та забезпечити формування *мусульманської цивілізації*, віднесене ним до XIII століття.

Завдяки спадщині **Макса Вебера** і **Арнольда Тойнбі** відбувається усвідомлення того факту, що світові цивілізації, відмінні за часом буття, простором існування, соціокультурним генотипом, найістотніше різняться саме у духовно-релігійній царині; їх глибинна самотність виводиться зі специфіки *світобачення, світовідношення і світовідчуття*, притаманних кожній великій релігійній системі. Для їх позначення вживають саме релігіє-назви: світ «католицький», «православний», «іудейський», «індуїстський», «конфуціанський», «ісламський» тощо.

Дослідження особливостей і закономірностей формування й поступу мусульманської цивілізації потребує визначення деяких моментів *методологічного характеру*. По-перше, ісламознавчі розвідки потребують чіткого розмежування понять «*мусульманська цивілізація*», «*мусульманський світ*», «*світ Ісламу*», «*країни поширення ісламу*». На відміну від поняття «*мусульманський світ*», яке позначає соціокультурну, естетичну, етнопсихологічну, моральну і політичну реальність, словосполучення «*світ Ісламу*» частина дослідників наповнює переважно політичним змістом: під цим розуміються ісламські країни як колективний суб'єкт міжнародних відносин, що існує у такій якості лише кілька десятиліть (більшість ісламських країн і міждержавних організацій мусульман з'явилися на політичній арені лише після II Світової війни). За іншого підходу, поняття «*світ Ісламу*» тлумачиться як ширше за «мусульманський світ» поняття, яке охоплює не тільки ареал традиційно-історичного поширення ісламу, а й субареали мусульманських діаспор в немусульманських країнах (загальна кількість мусульман сягнула на поч. XXI ст. 1,3-1,5 млрд. осіб). Дехто заперечує правомірність вживання понять «мусульманський світ» чи «ісламський світ» у сенсі відносно автономної специфічної реальності, натомість, виводять словосполучення «*країни*

поширення ісламу», адже в більшості з цих країн правлять прозахідні *«ісламофобні еліти постколоніальної формації»*.

По-друге, сучасна ситуація в науці характеризується плюралізмом теоретичних моделей, множинністю підходів і концепцій цивілізаційного розвитку, розбудованих на різних засадах і принципах. Спостерігається суголосність позицій щодо *назрілої необхідності інтегральних підходів до розробки теорії цивілізації, певного синтезу різних методологічних принципів і досягнення консенсусу*. Тому мусульманську цивілізацію розглядають як реальну, відносно автономну соціокультурну систему (цілісність), здатну до самоорганізації й саморозвитку, що має власні просторові й часові, статичні й динамічні параметри, сформовані базові духовно-культурні цінності (архетипи, прафеномени), є внутрішньо гетерогенною і водночас генетично й структурно взаємопов'язаною, вироблює відносно стійкі та ієрархічно упорядковані мережі економічних, суспільно-політичних і культурних зв'язків.

По-третє, парадигмальною для вивчення цивілізації є закладена ще класиками культурологічно-цивілізаційного підходу *ідея соціокультурної унікальності кожної цивілізації*.

По-четверте, *саме релігія висуває і сакралізує ті ціннісні парадигми, навколо яких виростають цивілізації*; релігія генерує ідеї і символи, що постають цементуючою силою цивілізаційних ойкумен; релігія функціонує як ефективний суспільний чинник, що інтегрує індивідів у стійкі, ієрархічно зорганізовані спільноти.

2. Формування ісламської цивілізації.

Науковці узагальнили основні закономірності розвитку та базові, структуротворчі ознаки обширного і специфічного сегменту людства, яким є мусульманська цивілізація. Спираючись на висновки і наробки істориків-ісламознавців, вчені виділили в поступі мусульманської цивілізації кілька періодів. Кожен із них, не лише мав свої особливості, але й характеризувався тенденцією до створення універсального надетнічного соціокультурного об'єднання, ставав черговим етапом самовизначення і самоствердження мусульманської цивілізації, ставав новим способом розкриття її архетипових цінностей і новим рівнем її самореалізації.

Виділяють *основні періоди в історичному розвитку мусульманської цивілізації*:

1) період *становлення ісламу* і початок формування мусульманської цивілізації (VII - XI ст.);

2) період розпаду *Аббасидського халіфату* і творення нової конфігурації мусульманського цивілізаційного простору (X – поч. XIII ст.);

3) період *переструктуризації мусульманської ойкумени* (після монгольського нашествия) та плюралізації форм ісламського суспільства від Атлантичного до Індійського океану (XIII-XVIII ст.);

4) період *колонізації європейськими метрополіями і «накинutoї» модернізації* (кін. XVIII - поч. XX ст.);

5) період *цивілізаційного відродження* і формування *національно-державної* структурованості мусульманського світу (від середини XX ст.), втягнення у глобалізаційні процеси.

Мухаммед (Магомет) – центральна фігура в ісламі, пророк, який започаткував релігію **іслам** (мусульманство). Його вважають історичною особою, засновником перших громад мусульман, з його слів було записано **Коран** – «Священну книгу мусульман». Він був політичним діячем, засновником і головою мусульманської громади (умми), яка в процесі його безпосереднього правління утворила велике державне формування на Аравійському півострові. За правління Магомета більшість арабів було об'єднано в одну державу.

Сутність великої історичної місії Мухаммеда полягала не стільки в тому, що саме він об'єднав кочові аравійські племена і спромігся завоювати Близький і Середній Схід (бо і без нього хтось міг би об'єднати арабів), а в тому, що він став засновником нової – одночасно і релігійної, і суспільно-політичної – системи, яка зробила подібне об'єднання міцним, тривалим, ефективним, здатним функціонувати протягом століть, адаптуючись до нових реалій і викликів. Його місія стає успішною через усвідомлення і прийняття тієї обставини, що для досягнення успіху недостатньо й неможливо лишатися тільки Пророком – треба також ставати і Політиком, і Законодавцем.

Мусульманська цивілізація склалася в основному у перші три століття з часу виникнення арабської держави (VII-IX ст. н.е.) на території, завойованій арабами-мусульманами протягом перших ста років існування **Халіфату**. Вона охопила й інтегрувала терени давніх цивілізацій Середземномор'я, Західної і Середньої Азії, що й стали здобрим культурним ґрунтом для її зростання. Напевне той історичний парадокс, що ця цивілізація була витворена народом, який знаходився на значно нижчому рівні розвитку, порівняно із традиційними суспільствами стародавньої доби, частково пояснюється тією фактором, що Аравійський півострів століттями знаходився на перехресті цивілізуючих впливів кількох блискучих локальних цивілізацій тієї епохи, був поєднаний з ними територіальними, торгівельними й культурними зв'язками. Створена протягом ста років по смерті пророка Мухаммеда одна з найвеличніших держав того часу – **Арабський Халіфат** – по суті, інтегрувала політично та ідеологічно усю серединну частину тодішнього цивілізованого світу.

Мусульманська цивілізація зароджувалася в регіоні, який став одним з головних центрів глибоких духовних перетворень доби «осьового часу». Передньоазійсько-Близькосхідний регіон є батьківщиною великих духовних традицій – **йудаїзму** (в Палестині) та **зороастризму** (в Ірані), які, вступаючи з часом у безпосередню взаємодію, стимулюють зрушення і в світогляді сусідніх народів, продукуючи спектр релігійних і релігійно-філософських течій. А через кілька століть на ґрунті складного синтезу і опертя на елліністичні інтелектуальні ресурси тут виростає **християнська релігія**, в усій множинності її виявів. Тож генезис ісламу, як духовної основи мусульманської цивілізації, відбувається в ареалі перетину потужних релігійних впливів і з **надр спільної релігійно-духовної традиції**.

Через завоювання земель Іраку, Ірану, Сирії, Єгипту та їх політичне поєднання (вперше за тисячоліття від часу розпаду **імперії Ахеменідів**) ісламська держава ставала державою-спадкоємицею рівно як **імперії Сасанідів**, так і **Римської імперії**.

У IX-X ст. в межах мусульманської цивілізації поступово формувалися такі **субцивілізаційні структури**: арабомовна, іраномовна та тюркомовна.

У X ст. Арабський Халіфат розпався на самостійні державні утворення, а мусульманський світ набув стійкої структурованості: конституювалися **халіфати Фатимідів** (у добу своєї могутності охопив території Єгипту, Магрибу, Палестини і Сирії), **Омейядів** (на теренах Іспанії й Португалії) та **Абасидів** (кордони якого простиралися фактично до Китаю). Одним із важливих чинників розпаду первісної політичної єдності стає розкол на *сунітів* і *шиїтів*.

Страшного удару мусульманському світові, особливо на схід від Євфрату, в Азії і Поволжі, було завдано монгольськими походами в XIII ст. Повний підриг сільськогосподарського виробництва (через руйнування складних систем іригації, які тисячоліттями забезпечували аграрне функціонування регіону), нищівна руйнація міст і цивілізаційних осередків, масові винищення населення тощо призвели до спустошення земель, зміщення морських і торгівельних шляхів в XV ст. та занепаду Південно-Західної Азії та Єгипту на кілька століть.

У середньому та пізньому середньовіччі з'явилися потужні ісламські імперії, що боролися за гегемонію як на території всієї ісламської цивілізації, так і за її межами, а своїми завоюваннями значно розширили її кордони на схід і північний захід. Із середовища тюркомовних народів у XIII столітті вийшли турки-османи, які створили могутню **Османську імперію**, що проіснувала понад 600 років, поглинула Візантію, стала на кілька століть провідною силою Середземноморсько-Передньоазійському регіоні, а на піку своєї могутності охопила більшу частину території колишнього Арабського Халіфату (Малу Азію, Близький Схід, північну Африку, Балкани, Причорномор'я та північноєвропейські землі). Понад три століття (1526-1858 рр.) перебувала при владі **династія Великих Моголів**, яка створила централізовану монархію, а у добу свого найбільшого розквіту охопила майже всю територію Індії (крім крайнього Півдня). В цих імперіях склалися великі поліконфесійні суспільства і високорозвинуті культури.

Відтинок світової історії від XV до середини XX ст. – це картина знищення колишньої глобальної рівноваги між світовими цивілізаціями: *промислова революція докорінно змінила співвідношення позицій християнської Західної Європи і мусульманського Сходу*, надавши засоби для ствердження європейського панування у світі та придушення міжцивілізаційної конкуренції. ***Під тиском капіталістичного Заходу базові економічні, політичні, соціальні структури мусульманської цивілізації почали зазнавати швидкої і безжальної деформації.***